

*О.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ДИНАМІКА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИК І ПРОТЕСТНИХ НАСТРОЇВ В УКРАЇНІ

Досвід розвинених суспільств засвідчує, що сталість демократичних перетворень забезпечується постійністю громадянської активності населення. Формальне існування представницьких інституцій не є достатнім для відтворення демократії. Лише постійне нагадування державним та муніципальним органам про необхідність відповідати вимогам та інтересам громадян надає міцності демократичній системі. Здатність суспільства успішно контролювати державні інститути пов'язана з поширеністю громадсько-політичних практик – систематичних, відтворюваних і постійних дій різних соціальних суб'єктів у публічній сфері. Саме громадсько-політичними практиками, які відіграють активну роль у формуванні нової нормативної системи перехідних суспільств, до яких належить й українське, закріплюється незворотність соціальних і політичних змін. Громадсько-політичні практики стають способами реалізації соціальних інтересів різних верств суспільства, врівноважуючи та стабілізуючи його соціальну структуру. Якщо у демократичних країнах громадсько-політичні практики поширені у різних сферах суспільного життя і є поведінковою основою громадянського суспільства, то у пострадянських перехідних суспільствах, які часто балансують між утвердженням демократії і відступом до авторитаризму, ці практики переважно зосереджені на політичній сфері, оскільки саме стан перехідності відкриває новий публічний простір.

Політична інституціоналізація українського суспільства залишається вкрай суперечливою. Незважаючи на труднощі економічного розвитку та відсутність тривалих історичних традицій народовладдя, в українському суспільстві відбуваються демократичні перетворення. Водночас цін-

нісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке накладається на регіональні, геополітичні та електоральні преференції, сформувало межі інституціональних перетворень, перехід через які викликає соціальну напруженість. Спалахи громадянської активності впродовж останніх двадцяти років відбилися на функціонуванні політичної сфери. Масові виступи 1989–1991 р. сприяли демократизації та набуттю Україною державного суверенітету. Громадянська активізація в середині 2000-х років стала одним із чинників зміни влади, що пройшла не за сценарієм наступності. Масові протести різних соціальних верств змушують владу коригувати свою політику, що впливає на спрямованість політичної інституціоналізації українського суспільства. Однак протестні прояви не стали підґрунтям формування громадянського суспільства. Тож нагальною соціальною проблемою є залучення людей до участі в громадянському житті перехідного суспільства. Особливо відчутними є недостатні можливості для громадян безпосередньо взаємодіяти з політичними інститутами у обстоюванні своїх інтересів, солідаризуватися та об'єднуватися із зацікавленими партнерами задля їх реалізації. Отже, вивчення можливості виникнення масових виступів та особистої участі в них дає змогу простежити умови, за яких можлива громадянська активізація. Водночас безпосередньо виявлення громадсько-політичних практик населення дає змогу краще зрозуміти одне із важливих джерел сучасного демократичного розвитку суспільства.

Оскільки структура і стилеві форми громадсько-політичних практик зумовлені специфікою тих суспільств, у яких вони здійснюються, для операціонального визначення громадсько-політичних практик було використано розроблену Н.Паніною методику вимірювання рівня соціальної напруженості, основним показником якої виступає “індекс дестабілізаційності протестного потенціалу” (ІДПП). Основою обчислення ІДПП слугували результати експертних оцінок (100 експертів – керівників структур центральної виконавчої влади) різних форм соціального протесту з огляду на міру дестабілізаційності їх. У підсумку экс-

пертні оцінки ступенів загрози з боку певних акцій протесту для соціального порядку і стабільності, визначені за 11-бальною шкалою, ранжували перелік акцій соціального протесту за мірою дестабілізаційності. Шкала, побудована експертним методом, має радше абсолютний характер і відсилає респондентів до певної об'єктивної норми, визначеної експертами. Водночас наявний перелік методики було доповнено деякими іншими формами громадянської активності, які зазначаються у більшості світових досліджень.

Емпіричну базу нашого аналізу утворюють результати здійснюваного Інститутом соціології НАН України соціологічного моніторингового дослідження “Українське суспільство” (1994–2010), а також дані проведених Інститутом соціології НАН України трьох загальнонаціональних репрезентативних опитувань “Громадська думка в Україні – 2006”, “Громадська думка в Україні – 2007”, “Громадська думка в Україні – 2009” та загальнонаціонального репрезентативного опитування ($N=2004$), проведеного Центром соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС” у березні 2011 р., до програми яких були включені авторські запитання.

Отже, результати чотирьох обстежень дають змогу спостерігати динаміку громадсько-політичних практик у роки інтенсивних політичних перетворень в Україні (табл.). Порівнюючи результати досліджень, треба мати увазі, що після піку громадянської активності, спричиненого президентськими виборами 2004 р., зниження залученості населення до громадсько-політичних заходів було неминучим.

Привертає увагу те, що серед населення України поширеніші ті практики, які пов'язані з виборчими кампаніями. Парламентські вибори 2006 р. певною мірою продовжили змагання політичних сил і відтворювали попередні методи агітації. Однак уже наступного, 2007 р. політична активізація, спричинена розпуском парламенту, не набула такого поширення, як у минулому. Участь у переважній більшості форм громадсько-політичних заходів істотно знизилася – майже удвічі. Особливо відчутним стало зниження показників таких форм, як переконуван-

Таблиця

**Динаміка відповідей населення України на запитання
“У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто
брали участь упродовж останніх 12 місяців?” (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>2009</i>	<i>2011</i>
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22,5	12,1	10,2	10,3
Носив символіку політичного характеру	7,8	1,7	2,1	1,9
Вступав у контакт з офіційними представниками влади	3,9	2,3	1,3	1,5
Вступав у контакт з активістами політичних організацій	6,3	2,7	2,7	3,8
Брав участь у роботі передвиборних штабів	8,2	–	–	–
Брав участь у роботі громадських організацій	–	2,9	2,4	2,6
Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту	0,8	0,2	2,5	0,3
Збирав підписи під колективними зверненнями	3,1	1,9	0,4	2,0
Не купував певні товари з політичних міркувань	2,9	2,2	2,7	0,9
Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	7,9	4,9	4,0	3,1
Брав участь у голодуваннях протесту	0,3	0,2	0,2	0,1
Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,2	0,3	0,4	0,4
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках	0,6	0,3	0,6	0,6
Пікетував державні установи	0,7	0,3	0,4	0,4
Блокував шляхи сполучення	0,2	0,2	0,4	0,3
Брав участь у захопленні будівель державних установ	0,1	0,1	0,1	0,0
Інше	0,7	0,7	0,1	0,9
У жодному із таких заходів участі не брав	64,7	79,9	83,7	78,3
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ ЗАГАЛОМ	35,3	20,1	16,3	17,6

Примітка. Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

ня інших у правоті своїх політичних поглядів, носіння політичної символіки та контактування з політичними активістами. Водночас у 2009 р. дещо зросла така новітня форма громадянських практик, як розсилка повідомлень політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту. Загалом відбулося відчутне зниження громадсько-політичних практик: від 35,3% 2006 р. до 16,3% 2009 р. та 17,6 % 2011 р.

Порівняно з опитуванням 2006 р. удвічі знизилися протестні форми громадсько-політичних практик – участь у законних мітингах і демонстраціях. Тут потрібно взяти до уваги той факт, що у дослідженні, яке провів Інститут соціології НАН України у березні 2005 р, загалом 20,9% опитаних дали ствердну відповідь на запитання “*Чи брали Ви участь в акціях протесту в період “помаранчевої революції”?*”. Згідно з даними другої хвилі опитування Європейського соціального дослідження (ESS), яке проводилося у січні–березні 2005 р., 24% населення України упродовж останніх 12 місяців брали участь у неконвенціональних практиках. Якщо порівняти результати другої (2005), третьої (2007) та четвертої (2009) хвиль опитувань ESS стосовно такої форми протестних практик, як участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях, то зафіксовано різке зниження - від 21,6% до 7,1% та 6,5% відповідно.

Таким чином, різні дослідження засвідчили, що впродовж 2004–2011 рр. відбулося істотне зниження протестних практик. Водночас набувають поширення протестні дії стосовно місцевих проблем. Спричинені незаконними забудовами, відчуженням земельних паїв, невиплатою депозитів, невиплатою зарплат та масовими звільненнями, ці дії мають дедалі менше політичне забарвлення, оскільки у більшості випадків не є наслідком мобілізації під егідою політичних сил. Такі вияви громадянської самоорганізації є найбільш цінними для утвердження громадянського суспільства, оскільки наполегливість протестантів та тривалість акцій здебільшого змушують владу звернути увагу на проблему.

Аналіз настанов суб’єктів громадсько-політичних практик в українському суспільстві засвідчив, що активні гро-

мадяни, порівняно з рештою, дещо більше налаштовані на багатоманітність форм власності та поєднання ринкових і державних механізмів регуляції економіки. Водночас більшість із них вважає, що демократія є найбажанішим державним устроєм, більш як половина з них підтримує багатопартійну систему в Україні. Серед залучених у громадсько-політичні практики також переважає підтримка прозахідного шляху розвитку, і вони більш відкриті до процесів глобалізації. Водночас висока когнітивна компетентність людей, залучених у громадянсько-політичні практики, втілюється у їхній підвищеній стурбованості стосовно міжетнічної ситуації в Україні. Серед долучених до цих практик спостерігається більший рівень покладання на себе відповідальності за стан справ у країні та у місці проживання. За умов соціально-економічної кризи громадянсько-політичні практики сприяють формуванню оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів. Вищий рівень соціального самопочуття, покладання на власні сили сприяють накопиченню моральних та соціально-психологічних ресурсів, які дають переваги носіям громадянських практик для самоактуалізації у соціальному житті. Це виявляється у значно більших домаганнях у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та культурній сферах. Досвід громадсько-політичних практик дає змогу їхнім носіям посідати вигідніші соціальні позиції, успішніше долати економічні негаразди.

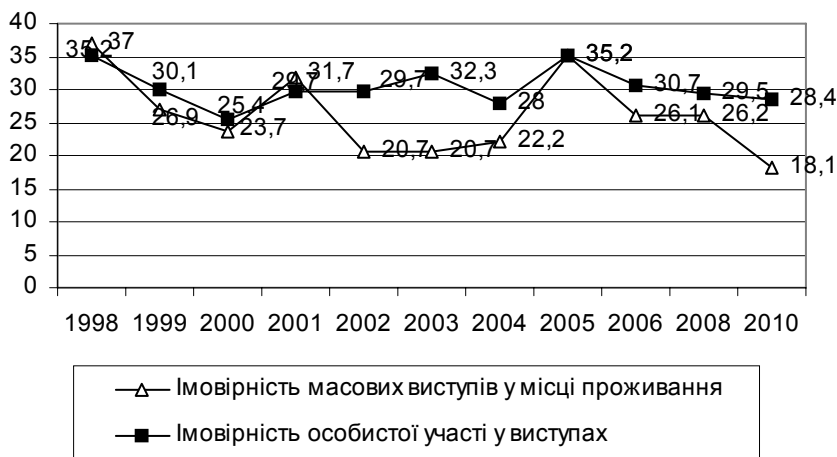
Поряд із фактичними проявами громадсько-політичних практик прогностичну функцію мають показники намірів населення брати участь у громадянських акціях. Динаміку оцінки населенням України можливості виникнення масових виступів та особистої участі в них можна простежити за даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, коли респондентам регулярно ставляться запитання: *“Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?”* та *“Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в*

них участь чи ні?”. Зростання ймовірності масових виступів простежувалося як у 1998 р., коли було започатковано ці показники у моніторингу, так і у 2001 та 2005 рр. (рис.). Однак, якщо у першому випадку очікування масових виступів збіглися з піком зниження оцінок рівня життя та економічного становища людей, то решта випадків пов’язані з роками політичної напруженості. Маючи на увазі, що відповіді на це запитання опосередковано свідчать про рівень загальної напруженості у місцях проживання людей, то можна говорити про чутливість населення до політичної ситуації в країні у зазначені роки. Динаміка намірів респондентів особисто брати участь у масових виступах засвідчила переважання визнання малої ймовірності таких кроків або невизначеності в цьому питанні. Коливання цього показника в бік зростання ймовірності особистої участі в мітингах і демонстраціях спостерігалось у 1998, 2001 та 2005 рр., що загалом відтворює попередні тенденції щодо впливу економічної та політичної ситуацій.

Проте, якщо знову порівняти ствердні відповіді стосовно можливих виступів та особистої участі, то після зростання

Рисунок

Динаміка оцінок населенням можливості виникнення акцій протесту та можливості особистої участі в них 1998–2010 рр., %

у 2001 р. показник декларативної готовності взяти особисту участь у масових виступах проти падіння рівня життя та на захист своїх прав загалом залишався на одному рівні, натомість очікування на такі виступи у місцях проживання різко знизилися. За різницею цих показників можна судити про міру індивідуального сприйняття умов життя та соціальної ситуації. Адаже готовність людини вийти на вулицю і протестувати, навіть якщо вона не сподівається, що з цієї причини відбудеться “збурення” більшості, свідчить про порушення механізму соціальної конформності, який є основою стабільного існування суспільства. Водночас помітно, що в 1998, 2001 та 2005 рр. показники можливих виступів та особистої участі збігаються. Зважаючи на те, що саме в ці роки відбувалося зростання соціальної напруженості та громадянської активізації, можна припустити, що збіг індивідуальної готовності та оцінки можливих виступів є результатом процесу, який передуює цьому.

До 2001 р. показники можливих виступів та особистої участі загалом збігалися за динамікою. Однак після 2001 р., коли показник імовірності масових виступів ставав нижчим за показник готовності до особистої участі у виступах, механізми соціальної конформності у суспільстві деякою мірою перестали спрацьовувати. Причому цей прояв “нон-конформізму” відбувався на тлі зростання позитивних оцінок матеріального становища та соціального самопочуття. Поряд з тим після 2000 р. в українському суспільстві фіксувалося зростання інтересу до політики. Поряд з цим відбувалося поширення сумнівів у тому, що в нашій країні люди можуть вільно висловлювати свої політичні погляди. Таким чином, зазначений характер розбіжності, вочевидь, був пов’язаний з політичними причинами і став ще одним передвісником масових виступів наприкінці 2004 р., про що опосередковано свідчить збіг індивідуальної готовності та оцінки можливих виступів у дослідженні 2005 р. Примітно, що у 2010 р. аналогічна ситуація знову відтворилася: показник готовності до особистої участі у виступах перевищив показник очікуваності масових виступів як наслідок зниження останнього.

Цікаво, що уже згадуване *опитування, проведене* Центром соціальних та маркетингових досліджень “СОЦІС” у березні 2011 р., зафіксувало зворотну тенденцію, коли нормативна рефлексія більшості населення переважила індивідуальне сприйняття соціальної ситуації: 39% опитаних вважали ймовірними масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя на кшталт тих, які відбулися на початку 2011 р. в країнах Північної Африки, але лише 25,6% респондентів виявили готовність узяти в них участь. Треба зазначити, що серед готових протестувати є частина, яка рішуче налаштована, і є ті, які побоюються наслідків протесту: відповідаючи на запитання *“Скажіть, наскільки Ви особисто побоюєтесь репресій чи застосування сили під час розгону таких мітингів та демонстрацій?”*, 38,8% з них вказали, що побоюються насильства та репресій, тоді як 47,1% з них відповіли, що нічого не бояться.

Отже, після піку громадянської активності, спричиненої президентськими виборами 2004 р., відбулося відчутне зниження показників громадсько-політичних практик. Для більшості суб’єктів громадсько-політичних практик найбажанішими є демократія як державний устрій та європейський шлях розвитку. Вони вирізняються також більшим рівнем інтернальності, організаційними навичками, вищими домаганнями у підприємницькій, освітньо-кваліфікаційній, матеріальній, житловій та культурній сферах, а отже, претендують на значущі позиції в соціальній ієрархії, що, своєю чергою, підсилює їхню спроможність впливати на процеси політичної інституціоналізації. Аналіз показників можливих виступів та особистої участі в них засвідчив, що напередодні масових акцій 2004 р. впродовж кількох років показник імовірності масових виступів був нижчим від показника готовності до особистої участі у виступах, що свідчило про порушення механізмів соціальної конформності, коли стереотипні поведінкові реакції у більшості населення поступаються індивідуальному сприйняттю соціальної ситуації.